

نماز جماعت و قدرت نرم جامعه اسلامی^۱

محمد شجاعیان^۱، سید محمود طیب حسینی^۲، فاطمه لطفی^۳

۱. دانشیار، گروه علوم سیاسی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ و عضو انجمن مطالعات سیاسی حوزه، قم، ایران (نویسنده مسئول). shojaiyan@rihu.ac.ir

۲. دانشیار، گروه علوم قرآنی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران. tayebh@rihu.ac.ir

۳. دکتری تفسیر تطبیقی، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، قم، ایران. fateme.lotfi548@gmail.com

چکیده

هدف پژوهش حاضر، تبیین کارکردهای اجتماعی و سیاسی نماز جماعت با تأکید بر ایده قدرت نرم است. در این راستا و با روش توصیفی-تحلیلی، مفهوم قدرت نرم و مؤلفه‌های آن و نیز کارکردهای اجتماعی و سیاسی نماز جماعت با توجه به مؤلفه‌های قدرت نرم و نقشی که نماز جماعت در بسط قدرت نرم جامعه اسلامی دارد، تبیین گردید. نتایج حاکی از آن است که نماز جماعت، با توجه به شرایطی که اسلام برای آن در نظر گرفته است در تقویت حداقل چهار مؤلفه از مؤلفه‌های قدرت نرم تأثیر قابل توجهی دارد: بسط ارزش سیاسی عدالت، تقویت انسجام اجتماعی و کاهش تعارضات، ارتقاء اعتماد اجتماعی و افزایش دانش و بصیرت دینی.

واژه‌های کلیدی: قدرت نرم، نماز جماعت، عدالت، انسجام اجتماعی، اعتماد اجتماعی.

۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۰۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۳/۱۰

۱. مقدمه

نماز جماعت یکی از برجسته‌ترین احکام اجتماعی اسلام است که به صورت مستقیم ایجادکننده یکی از مهم‌ترین سازمان‌ها و در واقع نهادهای اجتماعی اسلام به نام مسجد می‌باشد. بر این اساس می‌توان نماز جماعت را به عنوان یک نهاد اجتماعی در نظر گرفت که تقویم‌بخش روابط خاصی میان اعضای جامعه اسلامی است. با این وجود، میان نماز جماعت و سیاست نیز به لحاظ نظری و تاریخی پیوند عمیقی وجود داشته است.

پژوهش حاضر به بررسی تاثیرات نماز جماعت در بسط و گسترش قدرت نرم جامعه اسلامی می‌پردازد. بر این اساس، سوال اصلی پژوهش آن است که نماز جماعت چه تاثیری بر قدرت نرم جامعه اسلامی دارد؟ برای پاسخ به این پرسش، پژوهش در سه بخش اصلی سامان‌دهی شده است. بخش اول به چهارچوب نظری اختصاص دارد و شامل مفهوم قدرت نرم و مؤلفه‌های اصلی آن است. در این قسمت تاکید اصلی بر شاخص‌هایی بوده که به نوعی قابلیت تطبیق بر جنبه‌های گوناگون نماز جماعت و تاثیرات آن بر جامعه دینی را دارند. در بخش دوم به صورت مختصر جایگاه نماز جماعت در اندیشه اسلامی مورد بررسی قرار می‌گیرد. در قسمت سوم که مهم‌ترین بخش پژوهش حاضر است با توجه به آنچه که در چهارچوب مفهومی قدرت نرم و مؤلفه‌های آن بیان شد، به بررسی تفصیلی تاثیرات نماز جماعت به عنوان یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی جامعه اسلامی بر بسط و گسترش قدرت نرم پرداخته می‌شود.

۲. مفهوم قدرت نرم و مؤلفه‌های آن

قدرت یکی از مهم‌ترین مفاهیم در عرصه دانش‌های اجتماعی و بویژه دانش سیاسی است. بدون برخوردار بودن از شکلی از اشکال قدرت، امکان تشکیل حکومت و حفظ آن، چندان قابل تصور نیست. به عبارت دیگر، بدون قدرت، تأسیس و حفظ دولت امکان ندارد. بر این اساس برای کسانی که تمایل دارند به عرصه سیاست و حکومت وارد شوند، برخورداری از قدرت و فهم شیوه‌های بسط و تقویت آن از اهمیت بسیاری برخوردار است. در عرصه روابط و سیاست بین‌الملل، البته موضوع قدرت و نقش آن در صورت‌بندی روابط و معادلات جهانی، اهمیت و تأثیرگذاری بیشتری دارد. در یک معنای کلی و فراگیر، می‌توان قدرت را با ایجاد تغییر یا توانایی ایجاد تغییر در محیط اطراف خود توسط یک فرد یا یک بازیگر تعریف کرد (بیتنام، ۱۳۹۰: ص ۶۳). ایجاد تغییر در محیط پیرامون می‌تواند هدف یا اهداف متفاوتی داشته

باشد. بر این اساس در بحث مفهوم قدرت، دستیابی به اهداف نیز می‌تواند اهمیت داشته باشد. به همین دلیل برخی محققان برای تعریف خود، بر توانایی تحقق خواسته‌ها و علمی کردن آنها تاکید کرده‌اند (نای، ۱۳۹۲: ص ۲۶). اهمیت موضوع قدرت، به طور طبیعی بحث ایجاد منابع و بسط قدرت را مطرح می‌کند. منابع قدرت در عرصه‌های مختلف فردی و اجتماعی از گذشته مورد توجه بوده است. برخی، منابع قدرت را شامل سه دسته کلی منابع طبیعی، انسانی و ماوراء طبیعی دانسته‌اند. منابع طبیعی قدرت شامل آن دسته از منابعی است که از سوی طبیعت و به منظور تولید و بسط قدرت در اختیار انسان‌ها قرار می‌گیرد. منابع انسانی قدرت معطوف به آن مواردی است که از سوی انسان‌ها و جوامع انسانی در تأسیس و تقویم قدرت به کار می‌آید. مواردی مانند جمعیت، دانش، فرهنگ و باورها از جمله منابع انسانی قدرت محسوب می‌شوند. در مرتبه آخر، منابع ماوراء طبیعی قدرت وجود دارد و شامل منابعی است که بیرون از طبیعت و جوامع انسانی و بشری در تولید قدرت نافذ و مؤثر است. طبیعتاً منابع الهی و ماوراء طبیعی از سوی بسیاری از محققانی که منکر ماوراء طبیعت هستند، انکار شده است (نبوی، ۱۳۸۸: ص ۱۲۱-۱۲۲). تنوع منابع قدرت موجب شده است بحث انواع قدرت نیز مورد توجه محققان این عرصه قرار گیرد. این بحث در دهه‌های اخیر در شکل خاص تقسیم‌بندی قدرت به قدرت سخت و قدرت نرم ارائه شده است.

یکی از معانی مهم قدرت، توانایی رسیدن به اهداف و خواسته‌های مورد نظر می‌باشد. حال رسیدن به اهداف با اثرگذاری بر محیط پیرامونی همراه است، از دو طریق مشخص قابل تحقق می‌باشد: از طریق اجبار و تشویق (به صورت تهدید کردن یا پاداش دادن) یا از طریق اقناع و راضی کردن. وقتی شیوه اول اتخاذ شود، قدرت سخت مورد نظر بوده و در صورتی که از شیوه دوم استفاده شود، قدرت نرم مورد نظر است. وقتی برای نیل به اهداف و اثرگذاری، بر رضایت و موجه‌سازی تاکید شود، با موضوع قدرت نرم مواجه هستیم. بر این اساس قدرت نرم یکی از انواع قدرت محسوب می‌شود که به ویژه در دهه‌های اخیر به دلایل مختلفی مورد توجه بیشتری قرار گرفته و بر جنبه‌های غیرمادی و در واقع فرهنگی تأکید می‌کند. به عبارت دیگر، قدرت نرم، بر آن دسته از قابلیت‌ها و توانایی‌هایی اطلاق می‌شود که با به‌کارگیری ابزارهایی مانند فرهنگ، آرمان‌ها یا ارزش‌های اخلاقی تلاش می‌کند به صورت غیرمستقیم بر رفتارها یا منافع دیگران اثرگذار باشد (محمدی، ۱۳۹۳: ص ۴۴). جوزف نای^۱ از محققان برجسته موضوع قدرت، قدرت نرم را

1. Joseph Nye

توانایی کسب مطلوب از طریق جاذبه، نه از طریق اجبار یا تطمیع تعریف می‌کند. بنابراین، قدرت نرم بیش از وادار ساختن یا توانایی به حرکت درآوردن مردم با استدلال، به معنای توانایی جذب مردم به نحوی است که منجر به رضایت و تسلیم شدن آنها در برابر خواسته‌های ما گردد (نای، ۱۳۸۷: ص ۲۴). نقطه تمرکز قدرت نرم، بر ذهنیت‌های مخاطبان است و برای تاثیرگذاری بر مخاطبان از ارزش‌های فرهنگی، سیاسی و اقتصادی مقبول بهره می‌گیرد و بدین ترتیب تلاش می‌شود میزان جذابیت افزایش یابد. در این صورت اثرگذاری که نقطه کانونی برای اعمال قدرت است، به سوی تحقق نزدیک می‌شود.

با توجه به مفهوم قدرت نرم، منابع این شکل از قدرت، از قدرت سخت متفاوت است. جوزف نای، فرهنگ، ارزش‌های سیاسی و سیاست خارجی را سه منبع اصلی قدرت نرم می‌داند (نای، ۱۳۹۲: ص ۱۲۳). به طور کلی هر آنچه در اقناع و رضایت گزینه‌های هدف قدرت مؤثر است می‌تواند به عنوان منابع قدرت نرم در نظر گرفته شود. در نتیجه منابع قدرت نرم با توجه به شرایط زمانی و مکانی، می‌تواند متغیر باشد. با این حال، برخی از محققان، ارزش‌ها و هنجارهای فرهنگی، اقتصاد، سیاست، صلاحیت در تعیین دستور کار، مهارت‌های ارتباطی و توانایی کسب توافق را از مهم‌ترین منابع قدرت نرم در نظر گرفته‌اند (مهدوی و نادری باب اناری، ۱۳۹۰: ص ۱۷۲). برخی محققان معتقدند قدرت نرم از پنج عنصر اصلی تشکیل شده است: عنصر روان‌شناختی، عنصر اجتماعی، عنصر سیاسی، عنصر فرهنگی و عنصر علمی. مقصود از عنصر روان‌شناختی، توانایی و مهارت عاملان قدرت نرم در استفاده از روش‌های نفوذ اجتماعی، مجاب‌سازی و حملات روانی برای تأثیر نهادن بر دیدگاه‌ها، افکار و نگرش‌های مخاطبان است. به نظر می‌رسد عوامل و عناصر دیگری مانند اراده عمومی بالا، خودباوری بالا، انگیزه، شور و شوق اجتماعی فراوان را نیز می‌توان جزء این عناصر دانست. در بحث عنصر اجتماعی، انسجام اجتماعی، وابستگی ملی، هویت جمعی و سرمایه اجتماعی عوامل برجسته قدرت نرم محسوب می‌شوند. در عرصه سیاست، میزان مشروعیت سیاسی نظام حاکم، برخورداری از حمایت توده‌های مردم، شکل‌گیری نهادهای مدنی و اداره دموکراتیک جامعه از مؤلفه‌های مورد توجه و تأکید است. در بحث عناصر فرهنگی، برخورداری از ایدئولوژی جذاب، ارزش‌های پایدار، هنجارهای مقبول، همسانی فرهنگی شهروندان و کم بودن تضاد ارزش‌ها از موارد برجسته مورد توجه است. تولیدات هنری، تولیدات علمی، تعداد مراکز آموزشی، دانشجویان خارجی بیشتر هم از موارد مهم در عنصر علمی است (مرادی طهماسبی پور، ۱۳۹۰: ص ۱۵۰-۱۵۲).

با توجه به اینکه قدرت نرم در پی اقتناع و رضایت گروه‌های هدف است، هر آنچه در این زمینه مؤثر باشد، می‌تواند به عنوان منابع و مؤلفه‌های قدرت نرم در نظر گرفته شود. بر این اساس، در یک جامعه دینی، باورها و ارزش‌های دینی و الهی بویژه موضوع مهم ایمان به خداوند، بسیار برجسته هستند و می‌توانند به عنوان مؤلفه‌های ایجادکننده انسجام اجتماعی و در نتیجه تقویم‌بخش قدرت نرم در نظر گرفته شوند (اسکندری و دارابکلایی، ۱۳۹۱: ص ۲۶۰-۲۵۷). براساس مباحث ذکر شده در پژوهش حاضر می‌توان قدرت نرم را تاثیرگذاری و نفوذ در مخاطبان و تحت سلطه قرار دادن آنها به شکل مسالمت‌آمیز و بدون خشونت تعریف کرد. منابع قدرت نرم نیز در عرصه‌های مختلف قابل تبیین است. رویکرد پژوهش حاضر در این زمینه تأکید بر عناصر سیاسی، اجتماعی و فرهنگی است. هرچند عناصر روان‌شناختی و علمی نیز در این زمینه قابل طرح می‌باشد. اما با توجه به موضوع پژوهش که تأثیر نماز جماعت در بسط قدرت نرم جامعه اسلامی بوده، عمدتاً بر سه عنصر اول تأکید گردیده و بر این اساس، بسط ارزش عدالت جزء عناصر سیاسی قدرت نرم در نظر گرفته شده است. ارتقاء انسجام اجتماعی و اعتماد اجتماعی به عنوان تأثیرات دیگر نماز جماعت در قدرت نرم، جزء عناصر اجتماعی محسوب می‌شوند و افزایش آگاهی و بصیرت دینی نیز جزء عناصر فرهنگی در نظر گرفته شده‌اند.

۳. نماز جماعت در اندیشه اسلامی

یکی از موضوعات مشترک میان ادیان الهی، وجود موضوعی تحت عنوان عبادت و نیایش است. دین اسلام مانند همه ادیان ابراهیمی برای عبودیت و پرستش پروردگار ارزش بسیاری قائل می‌باشد. نکته مهم درباره عبادت در اسلام این است که اعمال عبادی انسان در جنبه فردی و خودسازی درونی منحصر نیست، بلکه غالب عبادت‌های اسلام به جامعه نیز نظر دارد. یکی از مهم‌ترین عبادت‌هایی که در اسلام، بروز و ظهور یافت و مسلمانان بر ادای آن اهتمام فراوانی داشتند، نماز جماعت است. برپایی اولین نمازهای جماعت توسط پیامبر اکرم (ص) و معدود پیروانش در کنار خانه کعبه، در واقع اعلانی برای ظهور دین جدید و تلاشی برای مبارزه با عقاید خرافی جاهلیت بود. اقامه نماز جماعت در اسلام با اولین طلوع‌های دعوت علنی و آشکار به اسلام هم‌زمان می‌باشد. دو نقل مشهور در مورد اولین نماز جماعت به ثبت رسیده است. طبق روایتی، آنگاه که جبرئیل به پیامبر اکرم (ص) وضو و نماز را آموزش داد، ایشان پس از تعلیم این آموزش‌ها به حضرت علی (ع) و حضرت خدیجه (س)، امامت جماعت ایشان را به عهده گرفت و اولین

نماز عصر را برپا نمود (ابن شهر آشوب مازندرانی، ۱۳۷۹ق: ج ۱، ص ۴۶). طبق روایت دیگر از امام صادق (ع)، اولین نماز جماعت گزارش شده در اسلام، توسط ابوطالب عموی پیامبر (ص) است، آنگاه که پیامبر (ص) و حضرت علی (ع) را در حال اقامه نماز می‌بیند، در حالی که پسر دیگرش جعفر نیز به جمع ایشان افزوده می‌شود و یک نماز جماعت سه نفره در جلوی چشمان همگان اقامه می‌گردد (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ص ۵۰۸). اولین شرکت‌کنندگان در نمازهای جماعت مسلمانان تعداد اندکی از مؤمنان به همراه پیامبر اکرم (ص) بودند. اما همین نمازهای کم جمعیت از چنان اهمیتی برخوردار بود که سران کفر را نگران کرد. به گونه‌ای که برای براندازی این نظام نوپا، تأخیر را جایز ندانسته و شروع به سنگ‌اندازی و دشمنی نمودند. بعد از گسترش و استقرار اسلام، اولین بنایی که در حکومت اسلامی به دست مبارک پیامبر (ص) و مساعدت سایر مسلمین بنا گردید، مسجد بود. مسجد، مکانی که با اعلان وقت نماز به مسلمانان و جایگاه ادای نمازهای روزانه به جماعت است، آثار فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مختلفی بر آن مترتب می‌باشد. آیات قرآن که مشوق نماز جماعت است، همواره به الفاظ جمع، مسلمانان را خطاب قرار داده است، الفاظی از قبیل «اقیموا»، «ارکعوا»، «اسجدوا» و مانند آن. همچنین روایات بسیاری که در مورد پاداش برپایی نماز جماعت، شرایط و احکام اقامه نماز و ویژگی‌های امامان جماعت وارد شده، همه از اهمیت اقامه نماز به جماعت حکایت دارد و نشان‌دهنده تأثیرگذاری والای این فریضه در اصلاح امور اجتماع مسلمانان است. پیامبر اکرم (ص) برای شرکت در جماعت به عنوان عاملی برای اتحاد مسلمانان جایگاه قابل ملاحظه‌ای را در نظر گرفته است. ایشان در این باره می‌فرمایند: «هر که از جماعت مسلمین دوری گزیند، بند اسلام را از گردن خود برداشته است» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ص ۲۹۷). ایشان ترک بدون علت نماز جماعت را جایز نمی‌داند و می‌فرماید: «کسی که نمازش را در مسجد با مسلمانان نخواند، نمازش نماز نیست، مگر آنکه علتی داشته باشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۸، ص ۳۸۵).

۴. نماز جماعت و قدرت نرم جامعه اسلامی

اقامه نماز جماعت، حاصل تعامل و تشریک مساعی دو گروه از افراد با یکدیگر است. در یک طرف، امام جماعت قرار دارد که به عنوان فردی دین‌دار، عادل و امین، مورد اعتماد مردم قرار می‌گیرد و وظیفه پیش‌نمازی و مقتدا بودن و پاسخگویی به مسائل شرعی مردم را به عهده دارد. در سوی دیگر این تعامل، افراد جامعه از صنف‌های مختلف قرار می‌گیرند، که نماز خود را به امام جماعت اقتداء می‌نمایند و در

اصطلاح، مأمومین نام دارند. وجود این دو گروه و تعامل دو سویه‌ای که از طریق نماز بین این دو ایجاد می‌شود، نهاد دینی - اجتماعی نماز جماعت و سپس سازمانی دینی به نام مسجد را ایجاد می‌کند. اولین کارکرد شناخته شده در مسجد، اعلان اوقات نماز و دعوت مسلمین به برپایی دسته‌جمعی نماز است که به تبع آن ساختارهای اجتماعی دیگری در این مکان مقدس با اهداف گوناگونی از قبیل خیرخواهی جمعی، علمی و اقتصادی به نفع عموم و بویژه محرومین جامعه شکل می‌گیرد. در یک اجتماع سیاسی که براساس ارزش‌های دینی و اسلامی شکل گرفته است، ابزارها و نهادهای فردی و اجتماعی که موجب بسط ارزش‌های دینی در میان مردم و رواج آنها در افکار عمومی و زیست اجتماعی مردم شود، تقویت‌کننده بنیان‌های قدرت نرم آن جامعه محسوب می‌شوند. از این منظر، مساجد یکی از مهم‌ترین کانون‌های تربیت دینی و ابزار کارآمد برای تحقق قدرت نرم به شمار می‌آید (جوان آراسته، ۱۳۹۴: ص ۶۳). اقامه نماز جماعت در جامعه دینی از کارکردهای قدرتمندی برخوردار است که ارتباطات میان اقشار جامعه را تقویت نموده و آنان را برای تعاملات گسترده‌تر با یکدیگر و تقویت اتحاد و انسجام درونی و اتکای به نفس مهیاء می‌سازد. در واقع بسط روابط مذهبی و اجتماعی که در نتیجه حضور در نماز جماعت و مسجد حاصل می‌شود، موجب شکل‌گیری قدرت نرم در جامعه اسلامی خواهد شد. در ادامه جنبه‌های مختلف و مشهود قدرت نرم که در نتیجه اقامه نماز جماعت در جامعه اسلامی ایجاد می‌شود، مورد بررسی قرار می‌گیرد.

۴-۱. نماز جماعت و بسط ارزش سیاسی عدالت

یکی از بسترهای تولید قدرت نرم در جامعه، عرصه سیاست است (مهدوی و نادری باب اناری، ۱۳۹۰: ص ۱۷۲). در عرصه سیاست، سیاست داخلی و سیاست خارجی می‌توانند حوزه‌های تولیدکننده قدرت نرم باشند. مقبول و محبوب بودن در نظر افکار عمومی داخلی و خارجی و همچنین امید به رعایت عدالت در میان افراد جامعه از جمله این عرصه‌ها به‌شمار می‌رود (افتخاری و جانی‌پور، ۱۳۹۲: ص ۲۶). در واقع مشروع بودن نظام سیاسی نزد شهروندان و همچنین موفقیت حکومت در بسط و عمومی کردن ارزش‌های سیاسی مورد نظر خود، به معنای ارتقاء قدرت نرم است. مقبول و موجه بودن ارزش‌های سیاسی، به نوبه خود نشان‌دهنده حمایت گسترده عمومی از ارزش‌هایی است که نظام سیاسی خود را موظف به دفاع و ارتقاء آنها می‌داند و این امر به معنای آن است که نظام سیاسی به میزان زیادی در اقلان شهروندان خود در زمینه مشروع بودن، موفق شده است.

از منظر قدرت نرم، نماز جماعت با یکی از محوری‌ترین ارزش‌های سیاسی تفکر سیاسی اسلامی بویژه در گفتمان شیعی آن، یعنی عدالت ارتباط وثیقی دارد. براساس آیات قرآن، عدالت اجتماعی یکی از اهداف سیاسی رسالت انبیاء الهی معرفی شده است. به عنوان نمونه می‌توان به آیه ۲۵ سوره حدید اشاره کرد: «لقد ارسلنا رسلنا بالبینات وانزلنا معهم الكتاب و الیمزان ليقوم الناس بالقسط و انزلنا الحديد فيه باس شدید و منافع للناس و ليعلم الله من ينصره و رسله بالغیب ان الله قوی عزیز»، «ما پیامبران خود را با دلائل روشن فرستادیم و با آنها کتاب آسمانی و میزان (شناسایی حق از باطل و قوانین عادلانه) نازل کردیم تا مردم قیام به عدالت کنند و آهن را آفریدیم که در آن نیروی شدید و منافی برای مردم است تا مشخص شود چه کسی خدا و پیامبرش را یاری می‌کند، بی‌آنکه او را ببیند، خداوند توانا و شکست‌ناپذیر است». براساس این آیه شریفه، یکی از اهداف عمده پیامبران الهی ایجاد یک جامعه عادل است. در این میان نهادینه کردن عدالت در عرصه حاکمیت و همچنین در میان شهروندان به عنوان راهبرد اساسی تفکر سیاسی اسلامی مورد نظر می‌باشد (سید باقری، ۱۳۹۷: ص ۳۶۱). عدالت به عنوان یک ارزش سیاسی برای تفکر سیاسی شیعه از ارزش بسیار محوری برخوردار بوده است. در واقع پذیرش عدالت به عنوان یک اصل اساسی و همچنین مهم‌ترین آرمان سیاسی و اجتماعی فراگیر موجب شده که تاریخ سیاسی تشیع مشحون از جنبش‌ها و نهضت‌های عدالت‌خواهانه و اعتراضی علیه حکامی باشد که به این ارزش برتر بی‌توجهی کرده‌اند (مسجد جامعی، ۱۳۸۵: ص ۲۵۰-۲۵۳). اندیشه شیعی، از همان ابتدا، عدالت را جزء شرایط حاکم یا حاکمان می‌دانسته و در طول تاریخ خود، هیچ‌گاه حاضر نشده است از این اصل اساسی صرف‌نظر کند. بویژه درباره امام جماعت و جمعه، این شرط اساسی را لحاظ می‌کرده و همچنان شرط عدالت برای امام جماعت و جمعه جزء شروط فقهی محسوب می‌شود. در واقع تمایز اصلی اندیشه شیعی با اهل سنت در این زمینه، در مواردی است که عدالت در آنها شرط لازم در نظر گرفته می‌شود. فقهای اهل سنت در مورد امام جماعت و جمعه به این شرط قائل نیستند و صرفاً برخی از آنها امامت فاسق را مکروه می‌دانند. مهم‌تر از این، اهل سنت عموماً عدالت را برای حاکم شرط نمی‌دانند. این تمایزات البته دلائل تاریخی کلامی و فقهی خاص خود را دارد. آنچه برای نوشتار حاضر مهم می‌باشد ارتباطی است که ارزش سیاسی عدالت با نماز جماعت و بسط قدرت نرم پیدا می‌کند. به این معنا که حضور در نماز جماعت و اقامه نماز به امامت شخصی که یکی از شرایط اصلی آن عدالت است، موجب می‌شود که شخص نمازگزار، به موضوع عدالت و نقش محوری آن در ایجاد یک جامعه عادل که از جمله محوری‌ترین ارزش‌های سیاسی

یک جامعه اسلامی و بویژه شیعی است، توجه اساسی داشته باشد و این ارزش در نزد اعضا چنین جامعه‌ای نهادینه شود. وقتی یک فرد مسلمان در برگزاری نماز جماعت، صرفاً امامت عادل را جایز می‌داند و از منظر سلبی امامت شخص فاسق جائز و فاجر را مجاز نمی‌داند، این تلقی بسیار بنیادین به امور و شئون دیگر نیز سرایت و بسط پیدا می‌کند (رک: مسجد جامع، ۱۳۸۵: ص ۲۲۸-۲۵۳). تاکید بر شرط و ارزش عدالت برای حاکمان و همچنین بنا نهادن یک جامعه مطلوب برای شهروندانی که به چنین اندیشه‌ای عادت کرده‌اند، به راحتی قابل پذیرش است. در نتیجه برگزاری نماز جماعت با شرایطی که بویژه در گفتمان شیعی مورد نظر است، زمینه عمومی شدن و پذیرش یکی از مهم‌ترین ارزش‌های سیاسی مورد نظر جامعه اسلامی یعنی عدالت را فراهم می‌کند.

۴-۲. نماز جماعت و تقویت انسجام اجتماعی

هر یک از عرصه‌های حیات اجتماعی می‌تواند منابع تولیدکننده و تقویت‌کننده قدرت نرم باشند. در واقع قدرت نرم می‌تواند از عناصر مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و حتی علمی برخوردار باشد. بر این اساس عنصر اجتماعی در کنار عناصر دیگر از مولفه‌های تولید و بسط قدرت نرم می‌باشد. در بحث عنصر اجتماعی، انسجام اجتماعی، وابستگی ملی، هویت جمعی و سرمایه اجتماعی، عوامل برجسته قدرت نرم در میان این عناصر محسوب می‌شوند. کشوری که انسجام اجتماعی داشته باشد، از سرمایه اجتماعی بالایی برخوردار است و مردم کشوری که به گذشته تاریخی و فرهنگی خویش و همچنین کشورشان احترام و عشق بورزند، از قدرت نرم بالاتر و قابلیت اثرگذاری بیشتری بر دیگران برخوردار هستند. در این میان «انسجام ملی» و «سرمایه اجتماعی» دو عامل برجسته در عرصه اجتماعی محسوب می‌شوند (مرادی و طهماسبی‌پور، ۱۳۹۰: ص ۱۵۰). در نتیجه، انسجام اجتماعی، هم خود یکی از عوامل اصلی در گفتمان قدرت نرم محسوب می‌شود و هم می‌تواند تقویت‌کننده «سرمایه اجتماعی» به عنوان یکی دیگر از مولفه‌های قدرت نرم در عرصه اجتماع باشد.

یکی از مهم‌ترین کارکردهای عبادات جمعی، تقویت اتحاد و انسجام و همدلی میان مسلمانان است. این کارکرد در نماز جماعت به طور ویژه در برخی اذکار نماز و شکل اقامه این فریضه برجستگی خاصی دارد. کارکرد نماز جماعت، در تقویت انسجام اجتماعی، به دلیل استمرار و پیوستگی روزانه آن، در میان عبادات جمعی، اهمیت و اثرگذاری بیشتری دارد. ارتباط میان نماز جماعت و ایجاد انسجام و وحدت در

جامعه اسلامی، مورد توجه و تاکید متون دینی نیز قرار گرفته است. در متون دینی بر اقامه نماز به صورت جماعت تاکید بسیاری شده است. در اثر برگزاری نماز به صورت جماعت، پیوندی بین نمازگزاران ایجاد می‌شود که تقویت‌کننده انسجام و وحدت اجتماعی است. یکی از مؤلفه‌های مهم برای یک جامعه قدرتمند، انسجام و دوری از تفرقه است. محور این اتحاد در جامعه اسلامی باید خداوند باشد (آل عمران، ص ۱۰۳). مسجد در این زمینه نقش برجسته‌ای دارد. مسجد یکی از مهم‌ترین نهادهای اجتماعی جامعه دینی است که مومنان از قشرهای مختلف، همه روزه در آن حضور می‌یابند. همه مسلمانان با هر منصبی، در مسجد در صفی یکسان و واحد می‌ایستند. مسلمانان در مسجد فرامی‌گیرند که همه با هم و هم دوش هستند. یکی از نقش‌های اساسی نماز در مسجد در حوزه اجتماعی، حفظ وحدت و تشویق به وحدت است. وحدتی که نفاق را تضعیف و جبهه حق را قوی‌تر می‌کند (ابراهیمی و همکاران، ۱۳۹۴: ص ۵۳).

یکی از لوازم ایجاد وحدت، آشنایی با عوامل مخل وحدت و شناخت گروه‌های معاند و منافق است که نماز جماعت در این زمینه نقش دارد. امام صادق(ع) در این زمینه می‌فرماید: «رسول خدا(ص) پس از آنکه نماز را با اصحاب خویش به جا می‌آورد، رو به آنان کرده با ذکر نام درباره افرادی سوال می‌کردند که آیا در نماز جماعت حاضر شده‌اند یا نه؟ گفتند: نه، ای رسول خدا. رسول اکرم(ص) فرمودند: «هیچ نمازی برای منافقان شکننده‌تر از نماز صبح و عشاء نیست، اگر مؤمنان می‌دانستند در این دو نماز چه فضیلتی دارد، با حالت سینه‌خیز هم که بود، خود را می‌رساندند و در آن شرکت می‌کردند» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۸، ص ۲۹۴). امام رضا(ع) نیز ضمن برشمردن آثار نماز جماعت، بر این موضوع تاکید می‌کنند: «خداوند متعال نماز جماعت را قرار داده است که شعائر اسلامی و معارف اسلامی، همچون اخلاص، توحید، ارزش‌های اسلامی، عبادت و نیایش خدا آشکار و ظاهر شود، زیرا در اظهار این اعمال و علنی بودن آنها حجت خداوند بر مردم شرق و غرب عالم تمام می‌شود. همچنین دو چهره منافق و کسانی که نماز را سبک می‌شمارند، مشخص می‌شوند و وادار به انجام دستورات الهی خواهند شد. همچنین گواهی افراد درباره عدالت و صلاح یکدیگر جایز می‌باشد. افزون بر این، نماز جماعت نیکوکاری و ترویج فضیلت‌ها را به همراه دارد و بسیاری را از گناه و فساد باز می‌دارد» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ج ۵، ص ۳۷۲).

در نماز جماعت افراد در یک صف قرار می‌گیرند و امتیازات موهوم صنفی، نژادی و مالی کنار می‌رود و نوع دوستی در دل‌ها زنده می‌شود و مؤمنان با دیدار یکدیگر، احساس دلگرمی و قدرت می‌کنند. نماز جماعت «وحدت» در گفتار، جهت و هدف را تقویت می‌کند (نعمتی و محمدی، ۱۳۹۵: ص ۲۵۲).

۳-۴. نماز جماعت و ارتقاء اعتماد اجتماعی

در گفتمان قدرت نرم، اعتماد در عرصه اجتماع یکی از مولفه‌های موثر و از جمله ارکان قدرت نرم محسوب می‌شود. اعتماد اجتماعی عبارت است از تعهدات اکتسابی و تأیید شده اجتماعی که افراد یک جامعه نسبت به یکدیگر و همچنین نسبت به نهادهای اجتماعی جامعه خود دارند (زارعی، ۱۳۹۴: ص ۴۵-۴۶). در جامعه‌ای که اعضای آن به یکدیگر و مهم‌تر از آن به نهادهای اجتماعی خویش تعهد دارند، قدرت اجتماعی متراکم و قابل ملاحظه‌ای برای پیشبرد اهداف کلی و فراگیر آن جامعه و همچنین توانایی بالایی برای حل معضلات، در دسترس قرار می‌گیرد.

نماز جماعت از جنبه‌های مختلف در تقویت این مؤلفه نقش دارد. نتیجه روابطی که در نهاد اجتماعی مسجد و مفهوم دینی نماز جماعت ایجاد می‌شود، جز ایجاد، بسط و ارتقاء اعتماد اجتماعی چیز دیگری نمی‌تواند باشد. در واقع نماز جماعت، با توجه به ویژگی‌های خاص آن، نقش قابل ملاحظه‌ای در ایجاد اعتماد اجتماعی دارد. این نقش هم در رابطه نمازگزاران با امام جماعت و هم در رابطه میان نمازگزاران با یکدیگر. امام جماعت بازتولید می‌شود. با توجه به شرایط خاصی که باید از آن برخوردار باشد، به عنوان یک مولفه اعتمادبخش در هر مسجد و محله‌ای، می‌تواند محور اعتماد اعضای مسجد به عنوان یک اجتماع کوچک و محلی باشد. از سوی دیگر، افرادی که در نماز جماعت حضور کم و بیش مستمری دارند، با توجه به شرایط خاص برگزاری نماز جماعت، نسبت به تعهد و دینداری یکدیگر، شناخت مبتنی بر آگاهی دقیق و جزئی پیدا می‌کنند. در متون دینی نیز این کارکردها به طور خاص مورد تأکید قرار گرفته است. به عنوان نمونه امام صادق(ع) درباره فلسفه نماز جماعت می‌فرماید: «جماعت و اجتماع نمودن برای انجام نماز، به خاطر این جهت جعل شد تا نمازگزار از تارک آن و کسی که رعایت اوقات نماز می‌نماید، از تضييع کننده آن مشخص گردد. اگر نماز جماعت نبود، هیچ کس نمی‌توانست به صلاح و پاکی کسی شهادت بدهد» (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ج ۲، ص ۳۲۵). همچنین امام رضا(ع) نیز در روایت فضل بن شاذان منافع زیادی برای نماز جماعت برشمرده‌اند، از جمله آشکار شدن مراسم دین و توحید و انجام عملی اعتقادات، گواهی دادن مردم به مسلمانی یکدیگر، یاری کردن در نیکوکاری و تقوی و بازداشتن از بسیاری معصیت‌ها (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۲۶۲). بر این اساس می‌توان گفت، از نتایج نماز جماعت، تقویت ارتباط میان مردم، آشنایی با مشکلات مختلف روزمره مبتلاء به مردم و سعی در رفع آنها است. حضور در مساجد و نمازهای جماعت موجب تسهیل روابط اجتماعی می‌شود. نمازگزاران یکدیگر را

ملاقات می‌کنند، از وضع یکدیگر مطلع و با وضع اجتماعی، اقتصادی و زندگی هم آشنا می‌شوند و به یکدیگر کمک می‌کنند. بنابراین، اهمیت دادن به نماز جماعت و الفت و محبتی که به واسطه اجتماع در هنگام عبادت ایجاد می‌شود، موجب «اعتماد» خواهد شد (منطقی و میرصانع، ۱۳۹۴: ص ۶۳).

در نتیجه ارتقاء اعتماد اجتماعی در بین اعضاء جامعه، تعارضات اجتماعی نیز کاهش خواهند یافت. در واقع پیشگیری از انواع تعارضات و کمک به حل آن از جمله نتایج برپایی نماز است و این موضوع در نماز جماعت تجلی و قوت بیشتری دارد. گردهمایی در اجتماع، از مهم‌ترین و مؤثرترین راهکارها برای کاهش اختلافات، از بین بردن بداندیشی و بدبینی است. این موضوع در عبادات جمعی و از جمله نماز جماعت کاملاً تجلی دارد. در نتیجه، اقامه نماز جماعت تعارض را کاهش می‌دهد و در حل آن نیز تأثیر قابل توجهی دارد. به ویژه آنکه نمازگزار در مسجد که محل نماز می‌باشد، نگرش صرفاً مادی و سودجویانه را در حاشیه قرار می‌دهد و نگرش انگیزه‌های معنوی را ارتقاء می‌دهد. در نتیجه توجه به معنویات را جایگزین توجه به مادیات می‌کند. این مسئله خود به معنی حرکت به سوی قدرت نرم است (منطقی و میرصانع، ۱۳۹۴: ص ۷۴). تأثیر نماز جماعت در تقویت مولفه‌های اجتماعی قدرت نرم، از جمله مولفه «اعتماد اجتماعی»، به گونه‌ای است که می‌توان ادعا کرد به هر میزان که برپایی نماز جماعت با شرایط مورد نظر آن در اجتماعات مسلمانان در سطح روستا، محله و شهر بیشتر باشد، آثار منفی اختلاف، تعارض و بدبینی میان شرکت‌کنندگان در نماز جماعت نیز کم‌تر خواهد بود. به عبارت دیگر، نماز جماعت هم از منظر ایجابی و هم از منظر سلبی، تقویت‌کننده مولفه اعتماد اجتماعی به عنوان یکی از عناصر قدرت نرم است.

۴-۴. نماز جماعت و افزایش دانش و بصیرت دینی

هر اجتماع سیاسی براساس مجموعه‌ای خاص از ارزش‌ها بنا شده است. این ارزش‌ها عبارتند از نگرش‌ها و عملکردهایی که آن اجتماع سیاسی آنها را مطلوب دانسته و خود را موظف به تحقق و ارتقاء آنها می‌داند. به هر میزان که این ارزش‌ها بسط و ارتقاء یابند و مبنای تعامل میان اعضاء قرار گیرند، در واقع آن اجتماع سیاسی در نیل به اهداف خود موفق‌تر بوده و این موضوع به نوبه خود نشان‌دهنده توانایی و قدرت آن اجتماع سیاسی است. لازمه چنین امری آن است که اعضاء جامعه از اهداف بنیادین اجتماعی که عضوی از آن محسوب می‌شود، شناخت کفایت‌مندی داشته باشند تا بتوانند در فرایند تحقق اهداف جامعه

مشارکت کنند. جامعه اسلامی نیز با هدف اساسی بسط و گسترش ارزش‌های انسانی - دینی تأسیس شده است و به هر میزان که اعضاء این اجتماع از اسلام و ارزش‌های اساسی آن مطلع بوده و نسبت به آنها تعهد داشته باشند، مسیر تحقق اهداف جامعه هموارتر خواهد بود و چنین جامعه‌ای نسبت به جامعه‌ای که اعضاء آن از ارزش‌های بنیادین اجتماع سیاسی خویش مطلع نیستند و نسبت به آن تعهدی ندارند و در آن مسیر نیز تلاشی نخواهند کرد، از قوت و قدرت بالاتری برخوردار خواهد بود.

نماز جماعت و شیوه برگزاری آن که معمولاً همراه با ارائه سخنرانی‌های دینی در فواصل زمانی مشخص است، به خوبی این ظرفیت را دارد که آگاهی‌های عمومی مربوط به ارزش‌ها، نگرش‌ها و عملکردهای اسلامی و دینی را در میان اعضاء جامعه بسط و گسترش دهد. این موضوع با توجه به شرایط خاصی که برای امام جماعت مسجد در نظر گرفته شده و همچنین انواع مراسم و مناسکی که معمولاً از گذشته تاکنون برگزار می‌شده است، به میزان قابل ملاحظه‌ای برجسته‌تر می‌شود. نماز جماعت و نهاد مسجد در واقع عرصه‌ای برای عمومی شدن دانش و بصیرت اسلامی را فراهم می‌کند. نماز جماعت فرصتی برای مسلمانان است تا پاسخ سؤالات و شبهات دینی خود را از عالمان دینی جویا شوند و طی تعامل با دیگر مسلمانان و علمای دین به ترسیم الگویی صحیح از مذهب و دینداری بپردازند.

هرچند میان برگزاری نماز جماعت و ارائه سخنرانی درباره مسائل دینی یا موضوعات مربوط به جامعه اسلامی به لحاظ احکام شرعی، رابطه و جوب و ضرورت وجود ندارد، اما سیره اهل بیت (ع) بویژه در این زمینه نشان‌دهنده بهره‌گیری از این امکان بسیار مهم بوده است. در نماز جمعه، برخلاف نماز جماعت، القاء دو خطبه جزء شرایط برگزاری نماز می‌باشد، اما در نماز جماعت چنین شرطی وجود ندارد. با این وجود حضور شمار قابل توجهی از اعضاء جامعه اسلامی در مسجد، زمینه بسیار مساعدی برای بهره‌گیری از این اجتماع بی‌نظیر برای ترویج آموزه‌های دینی و همچنین موضوعات مربوط به جامعه اسلامی است. در این زمینه می‌توان به سیره امیرالمومنین علی (ع) اشاره کرد. ایشان پس از پایان جنگ جمل، در اولین ورود خود به کوفه، با حضور در مسجد اعظم کوفه و خواندن نماز در این مسجد، سخنرانی بسیار مهمی برای مردم کوفه داشتند. در این سخنرانی، حضرت علی (ع)، ضمن بیان اقداماتی که اصحاب جمل انجام داده بودند، به روشن‌نگری درباره جنبه‌های این فتنه و علت مقاتله با مارقین پرداختند (محمدیان، ۱۳۹۹: ص ۲۶۸). ایشان همچنین در خطبه‌ای که در اولین روز ماه مبارک رمضان در مسجد کوفه بیان کردند، درباره فضائل این ماه و برکاتی که در این ماه بر مومنان نازل می‌شود، سخنرانی کردند (محمدیان، ۱۳۹۹: ص ۲۶۸).

ص ۲۷۲-۲۷۴). بخش احتجاجات حضرت امیر(ع) درباره حق اهل بیت(ع)، حکومت و دفاع از حق فاطمه زهراء(س) درباره فدک در مسجد النبی(ص) و برخی از خطبه‌های ایشان در مسجد کوفه بوده است (رک: محمدیان، ۱۳۹۹: ص ۹۷، ۲۸۳). در مجموع سیره اهل بیت(ع) نشان‌دهنده بهره‌گیری از مسجد برای تبلیغ دین و همچنین ارزش‌های شیعی بوده است. پیامبر اکرم(ص) خود به عنوان الگوی همه ائمه جماعات، مهم‌ترین دغدغه خود را حل مشکلات دینی و اعتقادی مسلمانان می‌دانستند و پس از اقامه نمازهای یومیه در مسجد، به سوالات مختلف دینی و اعتقادی افراد پاسخ می‌دادند، سوالاتی از قبیل احکام و وظایف شرعی مسلمانان، درخواست‌های مربوط به امور اقتصادی و مالی، و هر کدام را با حوصله پاسخگو بودند. سوالات مردم در زمینه‌های گوناگون به قدری زیاد شده بود که گاهی این سوالات جنبه شخصی پیدا کرده و برای آن حضرت ایجاد مزاحمت می‌نمود. اما بعد از نازل شدن آیه نجوا (مائده، ۱۲) و عمل کردن تنها یک نفر یعنی حضرت علی(ع) به این آیه، تعداد این سوالات شخصی کم‌تر شد (عروسی حویزی، ۱۴۱۵ق: ج ۵، ص ۲۶۵). بر این اساس یکی از ویژگی‌های امام جماعت محبوب آن است که علاوه بر اقامه نماز، در فواصل زمانی مشخص به ترویج و تعمیق آموزه‌های اسلامی بپردازد و پاسخگوی سوالات مختلف شرعی و دینی آنان باشد.

۵. نتیجه‌گیری

نماز جماعت، به عنوان یکی از مهم‌ترین عبادات جمعی در اسلام، کارکردهای بسیار مهمی در حیات جمعی اعضاء جامعه اسلامی دارد. این نهاد دینی که ایجادکننده سازمان اجتماعی مسجد نیز هست، تقویم‌بخش روابط خاصی میان اعضاء جامعه اسلامی است. در یک اجتماع سیاسی که براساس ارزش‌های دینی و اسلامی شکل گرفته، ابزارها و نهادهای فردی و اجتماعی که موجب بسط ارزش‌های دینی در میان مردم و رواج آنها در افکار عمومی و زیست اجتماعی مردم شود، تقویت‌کننده بنیان‌های قدرت نرم آن جامعه محسوب می‌شوند. از این منظر، مساجد یکی از مهم‌ترین کانون‌های تربیت دینی و ابزار کارآمد برای تحقق قدرت نرم به شمار می‌آید.

نتایج پژوهش حاضر نشان داد که نماز جماعت مشخصاً در تقویت و بسط چهار مولفه از مولفه‌های قدرت نرم نقش قابل ملاحظه‌ای دارد. یکی از کارکردهای مهم نماز جماعت عبارت است از بسط ارزش سیاسی عدالت به عنوان یکی از مهم‌ترین ارزش‌های سیاسی اسلامی و شیعی که نقش محوری در تولید و

تقویت، قدرت نرم دارد. حضور در نماز جماعت و اقامه نماز به امامت شخصی که یکی از شرایط اصلی آن عدالت است، موجب می‌شود که شخص نمازگزار، به موضوع عدالت و نقش محوری آن در ایجاد یک جامعه عادل که از جمله محوری‌ترین ارزش‌های سیاسی یک جامعه اسلامی و به ویژه شیعی است، توجه اساسی داشته باشد و این ارزش در نزد اعضای چنین جامعه‌ای نهادینه شود.

نماز جماعت، تقویت‌کننده انسجام اجتماعی به عنوان یکی از مولفه‌های اجتماعی قدرت نرم نیز هست. در نتیجه برگزاری نماز به صورت جماعت در سازمانی به نام مساجد، پیوند خاصی میان نمازگزاران ایجاد می‌شود، که تقویت‌کننده همدلی و وحدت و از بین برنده اختلاف و تفرقه میان اعضای جامعه است. یکی از مولفه‌های مهم برای یک جامعه قدرتمند، اتحاد و انسجام و دوری از تفرقه است. شیوه برگزاری نماز جماعت و وحدت و یکسانی که در این زمینه در شکل و محتوای آن مورد نظر آموزه‌های دینی می‌باشد، تقویت‌کننده هرچه بیشتر انسجام اجتماعی به عنوان عنصر برجسته اجتماعی در عرصه قدرت نرم است. نماز جماعت در مولفه اعتماد اجتماعی به عنوان یکی دیگر از مولفه‌های اجتماعی قدرت نرم نیز به لحاظ ایجابی موثر است. این تاثیر هم در رابطه میان اعضای با امام جماعت قابل مشاهده است و هم در اعضای با یکدیگر بازتولید می‌شود. امام جماعت، با توجه به شرایط خاصی که باید از آن برخوردار باشد، به عنوان یک مولفه اعتمادبخش در هر مسجد و محله‌ای می‌تواند محور اعتماد اعضای مسجد به عنوان یک اجتماع کوچک و محلی باشد. از سوی دیگر، افرادی که در نماز جماعت حضور کم و بیش مستمری دارند، با توجه به شرایط خاص برگزاری نماز جماعت، نسبت به تعهد و دینداری یکدیگر، شناخت مبتنی بر آگاهی دقیق و جزئی پیدا می‌کنند. در متون دینی نیز این کارکردها به طور خاص مورد تاکید قرار گرفته است. کاهش تعارضات اجتماعی و همچنین افزایش دانش و بصیرت دینی، از جمله نتایج برپایی نماز جماعت محسوب می‌شوند. به هر میزان که اعضای اجتماع اسلامی، از تعارضات و اختلافات کم‌تری برخوردار باشند و همچنین از آموزه‌های دینی و اسلامی که جامعه برای نیل به آنها تشکیل شده است، آگاه باشند، جامعه اسلامی برای نیل به اهداف خود از قدرت و توانایی بیشتری برخوردار است و موانع را در این زمینه آسوده‌تر پشت سر خواهد گذاشت.

منابع

قرآن کریم.

۱. ابراهیمی، ابراهیم و همکاران (۱۳۹۴). بررسی نقش نماز در جهت‌دهی به سبک زندگی اسلامی در سیره رضوی. فرهنگ رضوی، ۳(۱۲).
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶). امالی. تهران: کتابچی، چاپ ششم.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۸۵). علل الشرائع. قم: کتاب‌فروشی داوری، ج ۱-۲.
۴. ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹ق). مناقب آل‌ابی‌طالب(ع). قم: انتشارات علامه، ج ۱.
۵. اسکندری، محمدحسین؛ دارابکلایی، اسماعیل (۱۳۹۱). پژوهشی در موضوع قدرت: انواع، منابع، پیامدها و کنترل آن. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ دوم.
۶. افتخاری، اصغر؛ جانی‌پور، محمد (۱۳۹۲). منابع قدرت نرم انقلاب اسلامی ایران (مطالعه موردی: تحلیل وصیت‌نامه شهدای دانشگاه امام صادق(ع)). انقلاب اسلامی، ۳(۹): ص ۲۳-۴۶.
۷. بیت‌هام، دیوید (۱۳۹۰). مشروع‌سازی قدرت. ترجمه محمد عابدی اردکانی. یزد: دانشگاه یزد.
۸. جوان‌آراسته، حسین (۱۳۹۴). بازخوانی امر به معروف و نهی از منکر به مثابه قدرت نرم در فرهنگ اسلامی. قدرت نرم، ۵(۱۲): ص ۶۳.
۹. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعه. قم: مؤسسه آل‌البیت(ع)، ج ۸، ۵.
۱۰. زارعی، راضیه (۱۳۹۴). ظرفیت‌های اندیشه سیاسی اسلام در تولید قدرت نرم. سیاست‌متعالیه، ۳(۹): ص ۴۱-۶۴.
۱۱. سید باقری، سید کاظم (۱۳۹۷). عدالت سیاسی در قرآن کریم. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۲. عروسی حویزی، عبد علی بن جمعه (۱۴۱۵ق). تفسیر نور الثقلین. قم: اسماعیلیان، چاپ چهارم، ج ۵.
۱۳. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الانوار الجامعه لدرر الاخبار الائمه الاطهار(ع). بیروت: دارالاحیاء التراث العربی، چاپ دوم، ج ۸.
۱۴. محمدی، منوچهر (۱۳۹۳). دستاوردهای کلان انقلاب اسلامی در سطوح ملی، منطقه‌ای، جهانی و تاریخی. قم: نشر معارف، چاپ سوم.
۱۵. محمدیان، محمد (۱۳۹۹). علی(ع) از زبان علی(ع): زندگی و زمانه امیرالمومنین(ع) از زبان ایشان. قم: دفتر نشر معارف.
۱۶. مرادی، حجت‌الله؛ طهماسبی‌پور، امیر هوشنگ (۱۳۹۰). قدرت و جنگ نرم: از نظریه تا عمل. بی‌جا: نشر ساقی.
۱۷. مسجد جامعی، محمد (۱۳۸۵). زمینه‌های تفکر سیاسی در قلمرو تشیع و تسنن. تهران: نشر ادیان.
۱۸. منطقی، محسن؛ میرصانع، سید محمدرضا (۱۳۹۴). تبیین نقش اقامه نماز در ارتقای رفتار کارکنان در سازمان. اسلام و پژوهش‌های مدیریتی، ۵(۱): ص ۶۳-۸۲.

۱۹. مهدوی، اصغراقا؛ نادری باب اناری، مهدی (۱۳۹۰). کاربرد قدرت نرم از ناحیه استکبار: رویکرد قرآنی. *دانش سیاسی*، ۷(۲).
۲۰. نای، جوزف اس (۱۳۸۷). *قدرت در عصر اطلاعات از واقع‌گرایی تا جهانی شدن*. ترجمه سعید میرترابی. تهران: پژوهشگاه مطالعات راهبردی.
۲۱. نای، جوزف اس (۱۳۹۲). *آینده قدرت*. ترجمه احمد عزیزی. تهران: نشر نی.
۲۲. نبوی، سید عباس (۱۳۸۸). *فلسفه قدرت*. تهران: سمت؛ قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، چاپ چهارم.
۲۳. نعمتی، لیلا؛ محمدی، لیلا (۱۳۹۵). نقش نماز جماعت منظم و مستمر در سازندگی روحی و معنوی جوانان. *مطالعات روانشناسی در علوم تربیتی*، ۲(۲۱۲): ص ۲۴۵-۲۴۶.

استناد به این مقاله

DOI: 10.22034/sm.2021.135748.1589

شجاعیان، محمد؛ طیب حسینی، سید محمود؛ لطفی، فاطمه (۱۴۰۰). نماز جماعت و قدرت نرم جامعه

اسلامی. *سیاست متعالیه*، ۹(۳۳): ص ۲۴۵-۲۶۲.